

Україна очима іноземців

Гіроакі Куромія. Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-і роки. – К.: «Основи», 2002. – 510с.

Про книжку відомого японського дослідника Гіроакі Куромії «Свобода і терор у Донбасі» українці вперше почули з радіопередач В. Яворівського. Ми ж спробуємо ознайомити читачів з її основними ідеями та концепціями в рамках постійної рубрики «Україна очима іноземців». Над книгою автор працював майже 9 років – робота розпочалася ще за часів існування Радянського Союзу у 1988р і завершилася в умовах незалежності України. Як зазначається в анотації, дослідження присвячене бурхливій історії Донбасу, козацькому краю, де віками гуляв дух волі, де степ давав притулок тим, хто шукав кращого життя чи їхав від чужої сваволі. У це прагнення свободи не змогли знищити ані самодержавницька Російська імперія, ані сталінський Радянський Союз.

Гіроакі Куромія стверджує, що впродовж усієї своєї історії Донбас був утіленням свободи і саме ця свобода визначила вкрай бруталну й жорстоку політичну історію Донбасу. Його шахти були притулком для тих, хто прагнув волі. Тут осідав люд з усієї країни і з-за її меж, а безжальна економічна експлуатація та міжетнічні сутички були частиною повсякденного життя Донбасу. В цьому розумінні Донбас можна порівняти із Сибіром та американським Заходом. Навіть у розпал сталінізму Донбас зберігав деякі елементи вільного степу, надаючи притулок людям, позбавленим громадянських прав, вигнанцям, утікачам, злочинцям та іншим. Тому в очах Москви Донбас був політично підозрілим. Є докази, що Донбас був серед регіонів країни, які найбільше постраждали від сталінського кривавого терору. Цікава й образна характеристика японського вченого: «Упродовж усієї своєї історії Донбас був політично некерованим: «неслухняна дитина Москви і Києва»» і т. ін. Вважаємо, що саме ці характеристики особливо актуальні в нинішніх умовах, є своєрідним ключем до розуміння не лише історичного

минулого краю, а ще більше для аналізу теперішньої політичної, економічної та духовно-культурної ситуації в Донбасі.

Книжка Гіроакі Куромії складається з 8 основних розділів, в яких автор намагається відповісти на запитання: що таке Донбас? «Дике поле», «всесоюзна кочегарка», «індустріальне серце України», «проблемна дитина Москви і Києва» чи просто «етнічно строкате прикордоння об'єднане економічними факторами»? Відповідь японського вченого несподівана й проста – Донбас «завжди був «виходом», порятунком, альтернативною політичному конформізму чи протестом». Він наголошує: «Сталінський терор був жахливим. Його застосовували комплексно і широкомасштабно... Однак мене цікавить не так вивчення вини Сталіна, як аналіз політичного механізму його терору». І в цьому плані, Куромія опрацював величезну кількість джерельного матеріалу, який дозволив йому зробити ряд цікавих, нетрадиційних висновків: «Сталінський терор був розправою над свідомістю. Донбас був притулком для всіх, хто тікав від закону і тому Сталін мав усі причини вважати, що там можливе геть усе. Диктатор тероризував Донбас тому, що цей регіон символізував свободу».

Книжка розпочинається із розділу «Життя в Дикому полі», в якому автор після короткої історичної довідки подає аналіз життя, побуту та праці шахтарів Донбасу кінця XIX ст. до 30-х рр. XX ст. Наступний розділ характеризує політичний розвиток краю до Першої світової війни. При цьому, дослідник наголошує, що тут ще живими були бойові традиції козаків, з другого боку – Донбас і степ загалом, був притулком для багатьох утікачів від політичних і економічних утисків, по третє, в багатонаціональному степу були неминучими міжетнічні конфлікти. В цьому плані у праці Гіроакі Куромії багато уваги відведено т.зв. «єврейському фактору» в історії Донбасу, а також аналізу причин чому українське селянство не поспішало влаштуватися на роботу в шахти і на заводи. Автор наводить такі дані перепису 1897 р. про етнічний склад населення Донбасу: українці – 52,4%; росіяни – 28,7%; греки – 6,4%; німці – 4,3%; євреї – 2,9%; татари – 2,1% та ін. Цікаві спостереження: «Часто

люди в українсько-російських прикордонних регіонах не ототожнювали себе ані з українцями, ані з росіянами, називаючи себе перевертні або перевертиші» (с. 71).

У розділі «Війна, революція та громадянська війна» Г. Куромія вже вкотре звертає увагу на специфіку суспільної поведінки населення Донбасу: «Інтереси людей Донбасу полягали в захисті їхньої свободи та території, що її гарантувала. Їх не цікавила ані «класова» ідеологія (представлена більшовиками в російських столицях), ані «нація» (представлена українськими націоналістами у Києві). Очевидний брак політичних поглядів у жителів Донбасу спантеличував та дратував і більшовиків, і націоналістів, а їхнє прагнення свободи викликало спалах терору з боку контрреволюціонерів» (с. 111).

Власне під таким кутом зору він розглядає події в Донбасі у 1914-1921рр. зазначаючи при цьому, що пошуки політичної ідентичності серед донбаських шахтарів були дуже складним процесом. Підтвердженням цього були результати виборів до Всеросійських Установчих зборів у Донецько-Криворізькому басейні в листопаді 1917року: більшовики – 32%, українські національні групи – 23%, російські есери – 18,7%, кадети – 7,4%, меншовики – 5,4%, інші – 13,2%.

В книзі детально аналізується т. зв. «білий» і «червоний» терор в Донбасі: «Червоні грабували козацькі станиці, хапали місцевих жителів, відправляли їх до Луганська і там убивали. Їм відрізали вуха й носи, виколували очі, розчленовували» (с. 160-161). Щодо українського національного руху дослідник робить висновок, що після того, як у Петрограді сталася Жовтнева революція, Донбас потрапив під перехресний вогонь із Новочеркаська та Києва. Київ став центром руху за незалежність України, який представляла Центральна Рада, а Новочеркаськ, столиця Донбасу, набув ролі столиці контрреволюції, чи російської Вандеї. Саме на Дону в грудні 1917 р. була сформована Добровольча армія, найсильніше антибільшовицьке озброєне формування у громадянській війні.

В контексті сьогодення, варто звернути увагу на твердження автора, що київський націоналізм спонукав Донбас виділитися від України. Щоб протистояти створенню у Києві Центральної Ради, яка в січні 1918 р. проголосила незалежність України, в лютому 1918 р. промислово найрозвиненіша східна частина України та промисловий район Дону утворили Донецько-Криворізьку Радянську Республіку зі столицею в Харкові. Масовий український націоналістичний рух, здається, обминув Донбас. Справа не в тому, що націоналістичні групи мали слабку підтримку. Як засвідчили вибори до Установчих зборів, вони мали значну підтримку мас, особливо селян. Однак націоналістам не вдалося організувати своїх прихильників. Як пише Г. Куромія: «Селянські прагнення землі і свободи були сильніші, ніж поклик українського націоналізму, цього витвору інтелігенції. Прагнення народу виявлялися здебільшого у формі озброєних виступів проти червоних, білих, німців, Скоропадського та Петлюри. Ці виступи були новочасним гайдамацтвом...» (с. 164).

У розділі про нову економічну політику, історик наголошує, що навіть у грудні 1921 р. в Донбаському краї «не було навіть натяків на утвердження робітничо-радянської влади... Система політичних комісарів, загальна неспроможність більшовиків, паралітичний вплив державного апарату зробили майже неможливою... конструктивну роботу в Басейні» (с. 178, 180). Привертають увагу ті сторінки книги, в яких йдеться про політику українізації, яка на думку дослідника, мала зберегти громадянський мир серед українців. Дослідник наводить концептуально важливий висновок американського українознавця Ф. Сисина, що після 1917 р. в Україні відбулася «революція сприйняття», тобто «була визнана ідея політичного утворення з чітко окресленими кордонами і назвою «Україна», а

маси, що проживають на цій території, усвідомили себе як «українців» (с. 203).

Важливе місце в праці Гіроакі Куромії посідають розділи про Голодомор та Великий терор. Вихідне концептуальне положення вченого – «Голодомор став вирішальним чинником, що призвів до великого терору». Різні регіони, пише він, постраждали від голодомору по-різному, але «умисний геноцид, особливо українців, був політичною метою голодомору... Багато свідчень доводять: українці вважали, що їх карають голодом, який створила Москва і який, на їхню думку, не зачепив Росію. В рапорті німецького консульства у Києві за січень 1934 р. зазначено, що українці вірять в розповсюдження голоду радянською владою, щоб поставити українців на коліна» (с. 256-257).

В книзі йдеться про вплив етнічного фактора на ситуацію в Донбасі, насамперед, про російсько-українські взаємини, які визначалися тим, що «всі керівники та начальство були іншої національності, в основному росіяни». Гіроакі Куромія зазначає, що українці й українізація уявлялися Москві серйозною загрозою російській політичній гегемонії. Село було головною підтримкою українського націоналізму, але ідеологію та ресурси виробляло й постачало місто. Етнічна напруга була дуже явною в містах і селах Донбасу: «Росіяни називали українців «хохлами», українці росіян «кацапами». Росіяни вимагали щоб українці говорили російською, і чули у відповідь, що вони в Україні, а не в Росії. В Красному Лучі ... були випадки бійок українських шахтарів з російськими» (с. 285). Висновок вченого: «голодомор покінчив з українізацією і привів Україну під пряме керівництво Росії».

Досліджуючи т. зв. Великий терор в Україні 1936–1938 рр. вчений зазначає, що дані, які були в його розпорядженні, дають змогу зробити висновок – удар по Донбасу був найнищівніший в Україні: «на Донбас припадає майже одна третина всіх страчених в Україні, тоді як у 1937 р. на Донбасі проживало лише трохи більше 16 відсотків українського населення» (с. 353). Взагалі, українців, які становили переважну частину населення Донбасу й України загалом, «мисливці на ворогів» вважали потенційними націоналістами, а отже потенційними сепаратистами і ворогами. Хрущов згодом згадував, що Каганович, «полюбляв твердити, що кожен українець – потенціальний націоналіст». В результаті з 1930 по 1953 рр. загинуло 80 % українських письменників. З 259 письменників про які є звістки – 175 кинуту у табори (скільки там було розстріляно й померло – невідомо), 17 розстріляно, 8 покінчило життя самогубством, 16 просто безслідно зникло і лише 7 померли своєю смертю (с. 338).

Війна принесла нові випробування населенню України. Багато жителів Донбасу спочатку сприймали німецьку окупацію як альтернативу радянському режиму. Але німці одразу показали, що вони не кращі. У відповідному розділі, автор багато уваги приділяє показу ситуацій в Донбасі під час німецької окупації, зокрема діяльності тут українських націоналістів: «Цікавість до всього українського, а іноді й український націоналізм, теж стали привертати увагу населення навіть у поспіль русифікованому Донбасі. ...Український націоналізм став однією з альтернатив, доступних жителям Донбасу. ...Маріуполь став опорою українського націоналізму на Донбасі. ...Попри всі перешкоди, ОУН вдалося вкоренити своїх активістів у Горлівці, Краматорську, Костянтинівці,

Маріуполі, Сталіно, Гришиному, Слов'янську та інших містах Донбасу... Народ загомонів про Україну. Гасло «Україна була і буде незалежною» стало з'являтися по селах» (с. 395, 397, 398).

Чимало цікавого дізнається читач з цього розділу і про організацію «Молода гвардія», і про релігійну ситуацію в Донбасі, і про колаборацію і т. ін. Висновки історика полягають у тому, що війна змінила саму природу радянського державного терору: Сталін змушений був погодитись, що не можна тероризувати десятки мільйонів людей, яким під час війни відкрилися політичні альтернативи.

У прикінцевому розділі про повоєнний період Гіроакі Куромія наголошує, що Москва не могла відновити такий терор проти населення, як у довоєнні роки, але він, все ж, продовжувався у різних формах. В цьому плані він аналізує ситуацію з репатрійованими, зростання злочинності, посилення антисемітизму, голод 1946–1947 рр., який знову поставив під сумнів доцільність існування колгоспів. У параграфі про десталінізацію дослідник ставить нетрадиційно цікаве запитання: «В істориків часто виникає спокуса запитати, чи Радянський Союз перемиг завдяки Сталіну чи незважаючи на Сталіна?». Він звертає увагу на те, що українське питання в Донбасі не зникло внаслідок русифікації Донбасу у повоєнні роки. Думаємо, що воно залишається нерозв'язаним в цьому регіоні й сьогодні. «Серйозна міжетнічна напруга і жорстока економічна експлуатація, – пише Г. Куромія, – стали повсякденною реальністю ... явна економічна експлуатація і цілковите знецінення людського життя, а не націоналізм чи ліберально-демократичні ідеали надихали донських шахтарів на політичну боротьбу» (с. 476).

Книжка японського дослідника надзвичайно цікава під різними оглядом. Вона показує зацікавлення історією України та її окремих регіонів, в даному випадку Донбасу, вченими усього світу. Власне тому, ми розповідаємо про ці праці у рубриці «Україна очима іноземців».

**Олег Полянський,
кандидат історичних наук, доцент,
завідувач кафедри гуманітарних дисциплін
Львівського державного університету
фізичної культури.**